

نخستین کوشش‌های قانون‌گذاری در ایران

[جلد سوم]

به اهتمام

سید علی آل داود

نخستین کوشش‌های قانون‌گذاری در ایران

به اهتمام

سید علی آل داود

[جلد سوم]

مجموعه انتشارات
ادبی و تاریخی
موقوفات دکتر محمود افشار

[۷۸]

گنجینه اسناد و تاریخ ایران

هیئت گزینش کتاب و جایزه

دکتر سید مصطفی محقق داماد - دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی - دکتر زاله آموزگار - دکتر جلال خالقی مطلق

دکتر حسن انوری - دکتر فتح الله مجتبابی - دکتر محمود امیدسالار - کاوه بیات

دکتر محمد افشین وفايي (مدیر انتشارات)

درگذشتگان

ایرج افشار - دکتر سید جعفر شهیدی - دکتر جواد شیخ الاسلامی - دکتر اصغر مهدوی - دکتر یحیی مهدوی

نخستین کوشش‌های قانون‌گذاری در ایران

[جلد سوم]

به اهتمام سید علی آل‌داود

گرافیسیت، طراح و مجری جلد : کاوه حسن بیگلر
حروفچینی و صفحه‌آرایی : فاطمه هدایتی
لیتوگرافی : صدف
چاپ متن : زاده
صحافی : حقیقت
تیراژ : ۱۱۰۰ نسخه
چاپ اول : بهار ۱۴۰۰

ناشر

انتشارات دکتر محمود افشار

خیابان ولی‌عصر، بالاتر از چهارراه پارک‌وی، خیابان عارف‌نسب، کوی لادن، شماره ۶

تلفن: ۲۲۷۱۷۱۴ دورنما: ۲۲۷۱۷۱۵

با همکاری انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری، پلاک ۴۸

تلفن: ۵-۶۶۹۵۳۸۰۴ دورنما: ۶۶۴۰۵۰۶۲

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان‌ها

۵-۶۶۹۵۳۸۰۴

فهرست مندرجات

مقدمه.....	۱۵
مأثر مهديه در حقوق بين الملل، جزء اول / مهدي ممتحن الدوله شقايي.....	۲۱
مأثر مهديه در حقوق بين الملل، جزء دوم / مهدي ممتحن الدوله شقايي.....	۱۳۷
نظام نامه وزارت امور خارجه.....	۱۹۳
اسناد عدليه در مجلس.....	۲۱۹
قانون مشروطه پروس.....	۲۳۷
رساله دستور العمل نظميه.....	۲۵۷
شرکت عمومي ايران / حاجي محمد كاظم ملك التجار.....	۲۷۷
کتابچه تکالیف و کلای شرکت عمومي ايران / حاجي محمد كاظم ملك التجار.....	۳۲۳
نظام نامه دارالمعلمين مركزي.....	۳۵۳
قانون نظم قشون.....	۳۶۵
قانون انتخابات و کلای دارالشورای کبرای ملی.....	۳۷۹
قانون اخذ خراج.....	۳۹۳
ضمائم.....	۴۰۳
شهر خاموشان / مجدالاسلام کرمانی.....	۴۰۵
سوگندنامه ناصرالملك نايب السلطنه.....	۴۸۹
نخستين مصوبات مجلس ايران از سال ۱۳۲۴ تا ۱۳۲۹ق.....	۴۹۹
اسناد و تصاویر.....	۷۷۹
نمايه ها.....	۸۲۵

مقدمه

با تدوین مجلد سوم مجموعه نخستین «کوشش‌های قانون‌گذاری در ایران» دوره این کتاب به اتمام می‌رسد. هنگامی اندیشه گردآوری و تدوین لوایح و قوانین و مقررات حقوقی و قانونی و نظام‌نامه‌ها از آغاز دوره قاجار تا عصر مشروطه در ذهن نگارنده پدید آمد که دریافتم تا به حال پیرامون این زمینه‌ها کوشش مستمر و همه‌جانبه به گونه‌ای که حق موضوع را ادا نماید صورت نگرفته است. آنچه به اجمال در آثار و کتاب‌ها و مقالات کسانی چون شادروانان دکتر فریدون آدمیت و دکتر محمدتقی دامغانی و چند تن دیگر درج شده صرفاً اشاره‌ها و مطالبی است که در ضمن مباحث دیگر به میان آمده و توجه کلی به سیر تحولات حقوقی و تدوین و ترجمه رساله‌های متعدد که هنوز هم اکثر آنها به صورت دست‌نویس باقی مانده بود نشده است. در سال‌های اخیر به همت دکتر سیدحسین امین‌استاد بازنشسته حقوق دانشگاه اسکاتلند کتابی تحت عنوان *تاریخ حقوق در ایران* تألیف شده و البته در پایان این اثر مفید یکی از لوایح قانونی عصر ناصرالدین‌شاه نقل گردیده است.

نگارنده از چند سال پیش شناسایی و گردآوری نسخه‌های خطی و رساله‌های مربوط به این موضوع را در دستور کار خود قرار داد و در اندک زمان برخی آنها را شناساند و به نسخه‌های خطی این رساله‌ها دسترسی پیدا کرد. تا آنکه چند سال پیش سردبیری نشریه *پیام بهارستان* ویژه‌نامه قانون و حقوق بنا به پیشنهاد دانشمند گرامی، دکتر رسول جعفریان، رئیس پیشین کتابخانه مجلس بر عهده من گذاشته شد. هدف اصلی این نشریه با آنچه نگارنده در نظر داشت کاملاً تطبیق می‌کرد. شناسایی نسخه‌های خطی لوایح حقوقی در مخزن کتابخانه مجلس و ویرایش و تصحیح شد و انتشار آنها، به زودی تعداد زیادی از این گونه نوشته‌ها به دست آمد، نوشته‌ها و رسالاتی که فقط و صرفاً چند سطر مختصر در فهرست‌های کتابخانه در باب آنها ذکر شده بود، در مدت دو سه سالی که این

نشریه انتشار یافت تعداد زیادی از این نوشته‌ها تصحیح شد و انتشار یافت. افزون بر آن با مراجعه به کتابخانه‌های ملی و ملک و مرکزی دانشگاه تعداد بیشتری از این آثار شناسایی و تصاویر نسخه‌ها دریافت گردید، اما با کناره‌گیری دکتر جعفریان از کتابخانه مجلس، نشریه مذکور تعطیل شد و دیگر مطالب تصحیح‌شده مجال انتشار پیدا نکرد.

اینک با تدوین و انتشار مجموعه فعلی، آنچه تاکنون دستیاب شده در این دوره سه جلدی به دست انتشار سپرده شده، مقرر بود با توافقات انجام‌شده با مدیریت بنیاد موقوفات مجلدی دیگر حاوی گردآوری رساله‌های حقوقی شناخته‌شده و چاپ‌شده از قبیل برخی آثار ملک‌خان، یک کلمه مستشارالدوله و رساله مجدی امین‌الدوله گردآوری شود تا طالبان و پژوهندگان مباحث تاریخ حقوق در ایران به طور یکجا بر همه این آثار دسترسی پیدا کنند. اما عجالتاً این مهم به وقت و فرصتی دیگر محوّل می‌شود.

جلد سوم حاوی دوازده بخش و ضمیمه مفصلی مشتمل بر سه قسمت به شرح زیر است:

۱ و ۲- مآثر مهدیه: اثر مهدی‌خان ممتحن‌الدوله شقاقی از کارگزاران حکومت و رجال وزارت خارجه در اواخر عصر ناصری. این نوشته مفصل نخستین اثر در زمینه حقوق بین‌الملل عمومی در زبان فارسی به شمار می‌رود. مؤلف در زمره دانشجویانی بود که در عصر ناصرالدین‌شاه و با وساطت میرزا سعیدخان انصاری وزیر امور خارجه برای ادامه تحصیل به اروپا اعزام شد. در فرانسه رشته مهندسی معماری خواند و چهار سال در آن کشور به طور مستمر به سر برد. اما علاقه واقعی او مسائل سیاسی و دیپلماسی بود، پس به گردآوری و ترجمه و شرح آثاری در این زمینه‌ها پرداخت. چون به ایران بازگشت به تألیف و تدوین نوشته‌ها و یادداشت‌های خود پرداخت و سرانجام با تنظیم مطالب ترجمه‌شده، کتاب مآثر مهدیه را پدید آورد. اثری کم‌نظیر که مؤلف در آن تلاش کرده پاره‌ای اصطلاحات جدید برای واژه‌های حقوقی و سیاسی فرانسوی در زبان فارسی بسازد. نیز برخی کلمات و اصطلاحات فرانسوی را در اثرش به کار برده که در ذیل صفحات به شرح آنها پرداخته‌ایم.

۳- نظام‌نامه وزارت امور خارجه: از ابتدای تأسیس رسمی وزارت خارجه در ایران تا استقرار نظام مشروطه، چندین نظام‌نامه برای این وزارت‌خانه تدوین گردید. مخصوصاً

میرزا سعیدخان انصاری مؤتمن‌الملک که مدت طولانی سمت وزیر خارجه ایران را داشت برای تدوین نظام‌نامه کامل وزارت‌خانه خود کوشش بسیار مبذول داشت. نظام‌نامه‌ای که در اینجا آورده شده یکی دو سال پس از برقراری مشروطه تنظیم گردیده، معهداً به تصویب مجلس نرسیده است.

۴- اسناد عدلیه در مجلس: در بایگانی و آرشیو مجلس، اسناد و مدارک متعددی راجع به عدلیه پیش از مشروطه وجود دارد. نگارنده در ضمن جستجوهای خود برخی آنها را شناسایی و تصاویر مدارک فوق را به دست آورد. تعدادی از این اسناد در مجلدات پیشین این اثر به چاپ رسیده و درین جا ۱۳ سند دیگر عرضه می‌گردد.

۵- قانون مشروطه پروس: که از آن به نام قانون مشروطه آلمان نیز یاد شده در زمره قوانینی است که در عصر مظفردالدین‌شاه به فارسی برگردانده شده است. مترجم شناخته نشد. اما مسلم است که او از ایرانیانی بود که با فرهنگ و تمدن غربی آشنایی کامل داشته و احتمالاً متن مذکور را به سفارش یکی از رجال درس‌خوانده وقت ترجمه کرده است. از آن یک نسخه خطی در دست است.

۶- رساله دستورالعمل نظمیه به انضمام کتابچه حفظ‌الصحت: از جمله مقرراتی است که برای نظمیه ایران نوشته شده و مسلم است که تدوین‌کننده یکی از رؤسای نظمیه ایران است که پس از کنت مونت فرت به این مقام دست یافته است. برخی پنداشته‌اند که دستورالعمل مذکور را مختارالسلطنه یکی از رؤسای نظمیه عهد مظفری به رشته نگارش در آورده اما دلیل قطعی برای آن در دست نیست. این رساله در ۱۸ فصل است و کتابچه حفظ‌الصحت که ضمیمه آن است در باب وظایف اصناف و کسبه و سایر امور شهری است.

۷- شرکت عمومی ایران: اساس‌نامه و شیوه‌نامه مفصل یک شرکت تجاری است که حاجی محمدکاظم ملک‌التجار از بازرگانان معروف ایران در عصر ناصری و مظفری آن را تشکیل داد و شرکای متعدد برای خود برگزید. او با تجارب وسیعی که به دست آورده بود و ظاهراً بی‌آنکه چیزی از مباحث حقوقی بداند این شرکت‌نامه را نوشته و ضمن آن وظایف مدیران، اعضا، کارمندان و شرکای شرکت را برشمرده است. این اساس‌نامه را باید در شمار نخستین اسناد اقتصادی و تجاری ایران به شمار آورد.

- ۸- کتابچه تکالیف وکلای شرکت عمومی ایران: دنباله اثر پیشین و نگاشته محمد کاظم ملک‌التجار است که در چهل فصل آن را تدوین کرده است.
- ۹- نظام‌نامه دارالمعلمین مرکزی: دارالمعلمین مرکزی یکی از نخستین مؤسسات آموزش عالی در دوره تحول است که پیش از دارالمعلمین عالی در سال ۱۲۹۷ش در عصر وزارت نصیرالدوله بدر گشایش یافت. برنامه آن تربیت معلم و دبیر برای مدارس ابتدائی و متوسطه کشور و مشتمل بر دو بخش بود. اساس‌نامه مذکور در سال ۱۳۰۲ش به تصویب رسیده است.
- ۱۰- قانون نظم قشون: یکی از دست‌نویس‌های متعددی است که در دوره قاجاریه در خصوص تشکیلات نظام و قشون آن عصر تألیف شده، برخی از این رساله‌ها در مجلدات پیشین آورده شده است. رساله مختصر فوق شامل ۱۴ قاعده است و نسخه خطی آن اخیراً در کتابخانه ملی ایران شناسایی شده است.
- ۱۱- قانون انتخابات وکلای دارالشورای کبرای ملی: در شمار نخستین قوانینی است که برای انتخابات مجلس در سال ۱۳۲۹ق وضع شده است. این قانون حاوی نه فصل و ۵۳ ماده است.
- ۱۲- قانون اخذ خراج: رساله کوتاهی است در باب شیوه اخذ مالیات و گمرکات که آن را نویسنده‌ای ناشناس که ظاهراً در شمار مستوفیان کاردان عصر مظفری بوده به رشته نگارش در آورده است. از مطالب کتابچه برمی‌آید که او اعتقادی به نظام مشروطه نداشته است. ضمایم این کتاب نیز شامل سه قسمت زیر است:
- ۱- منظومه شهر خاموشان: این منظومه را احمد مجدالاسلام کرمانی از مشروطه‌خواهان بنام و از مبارزان سرسخت آن دوره به طرز مثنوی سروده است. او در اواخر زندگی، ساکن زادگاهش کرمان شد و چندی ریاست معارف آن شهر را داشت. وی به سبب تولیت موقوفاتی که در کرمان در اختیار داشت گرفتار پرونده‌ای در عدلیه شد که نزدیک به ده سال به درازا کشید و سرانجام به نتیجه هم نرسید. او گزارش سال‌ها دوندگی خود در راهروهای عدلیه و گفتگو با رؤسای دادگاه و دادستان‌ها را به طرزی زیبا و زنده و همراه با انتقادی تند به زبان شعر بیان کرده است. شعر او هر چند ممکن است ارزش هنری و ادبی نداشته باشد اما برای وقوف بر ماجراهای دادگستری آن روزگار منبع مهمی به شمار می‌رود.

۲- **سوگندنامه ناصرالملک:** ناصرالملک دومین نایب‌السلطنه احمدشاه پس از فوت علیرضاخان عضدالملک است. به هنگام مرگ عضدالملک چون هنوز احمدشاه به سن قانونی نرسیده بود، مجلس از ناصرالملک که در اروپا به سر می‌برد دعوت کرد تا مقام نایب‌السلطنه را قبول کند. وی هر چند در آغاز امتناع می‌کرد سرانجام پذیرفت و به کشور بازگشت. او در نخستین روزهای شروع به کار سخنرانی مفصلی در مجلس ایراد کرد که به عنوان سوگندنامه او همان اوقات در جزوه‌ای به چاپ رسید. این رساله که اکنون نایب است به لحاظ شرایط خاص و دشوار ایران در آن اوقات، ارزش حقوقی و سیاسی دارد و از این رو به تجدید چاپ آن در ضمائیم این کتاب پرداختیم.

۳- **قوانین و مقررات و نظام‌نامه‌های ایران از ۱۳۲۴ تا ۱۳۲۹ق:** متن کامل قوانین و مقررات و نظام‌نامه‌های ایران از ابتدای استقرار مشروطه تا ۴ سال بعد چند بار به صورت گوناگون به چاپ رسیده اما همواره مقدمه‌ها و چگونگی تصویب آن حذف شده است. متن فعلی براساس اصل آن که نسخه‌ای خطی در کتابخانه آیت‌الله مرعشی در قم است به چاپ می‌رسد. طبعاً وقوف بر چگونگی جریان تصویب این قوانین و کوشندگان اصلی آن که درین جا نام آنان و یادداشت‌هایشان آورده شده، کمک خوبی برای تدوین تاریخ حقوق جدید در ایران خواهد بود. از این رو به رغم تفصیل این بخش به نقل سراسر آن بر اساس نسخه خطی یادشده پرداخته‌ایم.

با اتمام این مجموعه و نشر آنها، نگارنده وظیفه خود می‌داند بار دیگر از بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار و رؤسا و مدیران دانشمند آنجا، آیت‌الله دکتر مصطفی محقق داماد و دکتر محمد افشین‌وفایی، که در چاپ و نشر این دوره، موافقت و همراهی شایسته داشته‌اند سپاسگزاری نماید. باری هر چند به ذائقه برخی خوش نیاید ولی نباید نهفت که در روزگاری که نشر کتاب در این کشور راهی به سمت زوال و افول می‌سپارد، بنیاد موقوفات با کوشش‌های بی‌دریغ خود در شکوفا نگه داشتن و رونق دادن آن به جد تلاش و کوشش می‌کند، تلاشی که باید بدان ارج فراوان نهاد.

تهران - ۱۴ آبان ۱۳۹۹

سیدعلی آل‌داود

مآثر مهديه
در حقوق بين الملل

اثر
مهدي ممتحن الدوله شقاقى

مآثر مهدیه و مؤلف آن

مآثر مهدیه قدیم‌ترین اثر در زمینه حقوق بین‌الملل و دانش سیاست و دیپلماسی به زبان فارسی است. بی‌تردید بخش عمده مطالب آن را، نویسنده از کتاب‌های حقوقی و سیاسی زبان فرانسه به فارسی برگردانده و البته خود نیز اطلاعات و آگاهی‌های گوناگونی بر آن افزوده است. مؤلف دانشمند سالیان متمادی در کشور فرانسه به تحصیل اشتغال داشته و به سبب آگاهی‌های گسترده‌ای که در عرصه‌های مختلف به دست آورده ضرورت تدوین و تألیف چنین اثری را دریافته و پس از بازگشت به وطن به گردآوری مطالب و تهیه و تألیف کتابش دست زده است. باید گفت او در برگرداندن واژه‌ها و اصطلاحات و مضامین حقوقی موردنظر به زبان فارسی تسلطی از خود نشان داده و هر جا معادل مناسبی پیدا نکرده، عین آن اصطلاح و واژه را در کتابش به کار گرفته است.

این اثر مفید تألیف میرزا مهدی‌خان ممتحن‌الدوله شقاقی از رجال برجسته عهد ناصری و معاون وزارت خارجه در آن دوران است. او سالی چند در فرانسه به آموزش در رشته مهندسی معماری روی آورده و در همین رشته موفق به اخذ مدارک دانشگاهی گردید. میرزا مهدی‌خان در سال ۱۲۶۳ق/ ۱۲۲۴ش در تهران زاده شد. پدرش میرزا رضاقلی‌خان مشهور به تاریخ‌نویس سرابی گرمرودی از جمله خوانین ایل شقاقی بود که به تهران مهاجرت کرد و با پشتیبانی میرزا سعیدخان انصاری مؤتمن‌الملک در وزارت خارجه به کار پرداخت. او معروف به تاریخ‌نویس شد و دو جلد کتاب در تاریخ مصر پس از ناپلئون نوشته که نسخه خطی منحصر آن در کتابخانه ملی ایران محفوظ است. رضاقلی‌خان پس از ورود به تهران در محله سنگلج سکونت گزید و در همین محله بود که مهدی‌خان دیده به جهان گشود. مهدی‌خان تحصیلات مقدماتی و اولیه را در مکتب‌خانه‌های خصوصی در

تهران فرا گرفت و سپس در دارالفنون به تحصیل پرداخت و چون پدرش پس از سی و دو سال خدمت در وزارت خارجه، دیده از جهان بربست، میرزا سعیدخان وزیر خارجه همچنان به حمایت فرزندش ادامه داد.

در حوالی سال ۱۲۷۶ یا ۱۲۷۷ق به فرمان ناصرالدین‌شاه گروهی از محصلان ایران برای ادامه تحصیل و کسب دانش روانه اروپا شدند. میرزا مهدی‌خان نیز در شمار این گروه برگزیده شد و رهسپار فرانسه گردید. تحصیلات متوسطه و عالی را در دیپ و پاریس به مدت هشت سال ادامه داد و سرانجام به دریافت عنوان مهندسی معماری توفیق یافت و در سال ۱۲۸۶ق / ۱۸۶۴م به ایران مراجعت کرد و بلافاصله در وزارت خارجه به کار پرداخت. گواهی‌نامه مهندسی معماری او از مدرسه عالی اکل نورمال سوپریوردوپاری^۱ و دانشکده معماری پاریس صادر شده است. اما محبوبی اردکانی که اسناد متعددی از دانشجویان اعزامی به اروپا را به دست آورده و بررسی کرده گوید که میرزا مهدی‌خان در ابتدا قرار بود در رشته شیشه و بلورسازی کارآموزی کند و از این رو برای دیدن دوره آن به کارخانه‌ای در «سن‌گوین»^۲ وارد گردید. اما این رشته را ادامه نداد و در رشته معماری به تحصیل ادامه داد. پیش از آن نیز چندی در مدرسه «وردو» به تحصیل پرداخت. اما با همه اینها چون به ایران بازگشت در وزارت خارجه به کار پرداخت.^۳

ممتحن‌الدوله پس از بازگشت به ایران بی‌فاصله با پشتیبانی و حمایت میرزا سعیدخان وزیر خارجه در آن وزارت‌خانه شغلی به دست آورد. اما در همان اوایل، ماجراهایی برایش پیش آمد که او را از وزارت خارجه بیرون راندند. چندی بیکار بود و حتی برای گذراندن زندگی به کارهایی که دون شأنش بود می‌پرداخت، سرانجام میرزا سعیدخان وساطت کرد و باز به کار وزارت خارجه پرداخت. از این رو ممتحن‌الدوله از میرزا سعیدخان انصاری مؤتمن‌الملک که دوره طولانی چند دهه وزیر خارجه ایران بود همواره به نیکی یاد کرده و

1 . L'École normale supérieure de Paris.

۲ . یا «سن‌قوبن».

۳ . محبوبی اردکانی، ج ۱ / ۳۳۶.

ستایش‌ها و توضیحاتی از او در کتاب‌هایش آورده که مورد قبول سایر هم‌عصران و محققان بعدی نبوده است. چنانکه بارها او را تالیران ایران نامیده، برعکس کسانی چون محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه وی را به سختی نکوهش کرده‌اند. اعتمادالسلطنه در خاطرات روزانه‌اش دربارهٔ میرزا سعیدخان چنین قضاوت کرده است:

«سه‌شنبه ۷ رمضان ۱۳۰۴ق: صبح درب خانه رفتم. تفصیل غریبی مشاهده نمودم. نهصد و هفتاد پاکت سربسته که غالباً نوشتجات سفرای ایران در خارج و اغلب مراسلات سفرای خارجه در ایران و نوشتجات سرحداران و غیره بود، در میان نوشتجات میرزا سعیدخان مرحوم، پسرش جمع کرده حضور شاه فرستاده بود. این پاکت‌ها از بیست سال قبل الی چهارده سال قبل، به خیال خود خدمت کرده بود. اما پدرش را تا ابدالدهر بدنام کرده است. وزیر خارجه که این‌طور بی‌مبالات باشد وای به حال ایران... نوشتجات را به ملک‌الشعرا دادند که در کتاب بچسباند، اما در دیباچه ننویسد که چه طور این کاغذها پیدا شده. شاه می‌فرمودند از قرار گفتهٔ همین پسر که، وزیر مرحوم غالب نوشتجات را نخوانده به آب می‌انداخت.^۱»

محققان سال‌های اخیر نیز، میرزا سعیدخان را وزیر خارجه‌ای معرفی کرده‌اند که به اوضاع و احوال جهان آگاهی نداشته و در آن روزهای دشوار از عهدهٔ حفظ منافع کشور در قبال دست‌اندازی‌های بیگانگان بر نیامده است.

میرزامهدی‌خان گذشته از اشتغال در وزارت خارجه، چون در رشتهٔ معماری درس خوانده و تبخر یافته بود، گاه به فعالیت‌هایی در رشتهٔ اصلی خود روی می‌آورد. از جمله در سال ۱۲۹۳ق، میرزا حسین‌خان سپهسالار صدراعظم وقت او را مأمور طراحی و اجرای ساختمان مسجد سپهسالار و ساختمان جنب آن نمود، ساختمانی که بعدها مقرر اصلی مجلس شورای ملی شد. او در مدت ۸ سال این دو ساختمان را به اتمام رساند. به جز آن طراحی و ساخت کاخ فیروزه و پارک اتابک و ساختمان بانک شاهنشاهی در میدان سپه

نیز از یادگارهای اوست.

زندگی مهدی‌خان ممتحن‌الدوله سراسر با زحمات و مشقات و کوشش‌های پیگیرانه او درآمیخته بود. دعوای خانوادگی و مجادله با زن پدر او را همواره آزرده می‌ساخت. اقبال یغمائی از نویسندگان و مترجمان معاصر (درگذشت ۱۳۷۶ش). سرگذشت خواندنی و دلپذیری درباره او نوشته که سال‌ها پیش در مجلهٔ *یغما* به چاپ رسیده است. وی در دوران زندگی مشاغل متعدّد داشت و مأموریت‌های مختلفی بر عهده‌اش نهاده شد. برخی آنها به شرح زیر است:

مترجم مخصوص دربار و وزارت خارجه، مأموریت ایتالیا برای خرید تخم ابریشم در سال ۱۲۸۵ق، مأموریت لندن برای مبادلهٔ قرارنامهٔ راه‌آهن حضرت عبدالعظیم، نیابت دوم سفارت لندن و واسطهٔ مذاکرات بین وزیر امور خارجه با سفرای دول متحابه، مهندسی باغ‌های دولتی در سال ۱۲۹۲ق، نیابت دوم وزارت خارجه در ۱۳۰۰ق، خدمت در سرحدات سیستان و افغانستان، مستشاری وزارت خارجه، کمیسری راه شوسهٔ انزلی و تهران، نظارت مدرسهٔ فلاحت، عضویت مجلس مشاوره، عضویت مجلس شورای کبری در ۱۳۱۴ق. سرانجام ممتحن‌الدوله در سال ۱۳۰۰ش / ۱۳۴۰ق در باغ شخصی خود در امامزاده قاسم شمیران درگذشت. از او فرزندان متعدّد بر جای ماند که دوازدهمین فرزند وی سرتیپ حسینقلی‌خان شقاقی تا سال‌های اخیر در قید حیات بود و خاطرات پدرش را با یاری استاد ایرج افشار به چاپ رساند.

آثار

از مهدی‌خان ممتحن‌الدوله چند اثر به شرح زیر بر جای مانده است:

۱- **خاطرات:** کتابی که به صورت یادداشت‌ها و فیش‌های پراکنده در بین نوشته‌های وی به دست آمد و به همت فرزندش حسینقلی‌خان شقاقی طی سالیان متمادی گردآوری و خوانده شد و سپس با همکاری ایرج افشار به شکل کتابی منظم همراه با مقدمه در احوال مؤلف به سال ۱۳۵۳ در شمار انتشارات مؤسسهٔ امیرکبیر به چاپ رسید و سپس در سال ۱۳۶۲ش چاپ دوم آن انتشار یافت. خاطرات و یادداشت‌های نویسنده، حاوی مطالب

مفیدی مربوط به دوره ناصرالدین‌شاه تا اواخر عصر قاجار است و مؤلف در نگارش کتابش، پیرامون خلاف‌گوئی و گزاف‌سرائی نرفته و از شیوه‌های مرسوم خاطره‌نویسان آن عهد کاملاً به دور مانده است.

وی درین کتاب به بیان اوضاع اجتماعی و سیاسی کشور و به ویژه تهران پرداخته و رفتار و اخلاق و آداب مقامات کشور و درباریان و اعیان و اشراف همزمان خود را با واقع‌بینی گزارش داده است. ضمناً به فرزندان و نزدیکان خود سفارش می‌کند که با مطالعه این کتاب از تجربیات وی بهره‌مند شده و از ناگواری‌ها و بدبیباری‌های روزگار دل‌سرد نشوند.

۲- افکار و عقاید: [در حکومت و سیاست]: اثری در زمینه ترجمه سخنان تاریخی بزرگان جهان و گوشه‌هایی از تاریخ باستانی ایران و مطالب سودمند تاریخی دیگر که وی از میان آثار متعدد برگزیده و مطالبی از خود بر آن افزوده است. این مجموعه مشتمل بر سه دفتر است؛ یادداشت‌های سیاسی و در آن سرگذشت و سخنان بزرگان ایران در روزگار قاجار و بزرگان اروپا آمده و هم در آنجا اضافه می‌کند که من مسلمانی ساده هستم. از شیخ فضل‌الله نوری یاد کرده و گوید خوب بود او را به دار نمی‌آویختند، بلکه فنجانی قهوه به او می‌دادند و فردایش ختم او را در مسجد شاه می‌گرفتند تا کار به آنجا نکشد که بعد سید عبدالله بهبهانی و ثقة‌الاسلام کشته شوند و آستان قدس رضوی به توپ بسته شود. مؤلف خود این مجموعه را «گفته مردان بزرگ و تاریخ زندگی آنها» نامیده است. از این مجموعه یک نسخه به صورت میکروفیلم در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۴۶۰۶ موجود است که ظاهراً فیلم از روی نسخه اصلی گرفته شده است.

۳- رجال وزارت خارجه: بخشی از مجموعه پیشین است که توسط استاد ایرج افشار استخراج شده و جداگانه انتشار یافته است. ممتحن‌الدوله در ضمن مجموعه یادداشت‌های خود احوال تعدادی از شخصیت‌های شاغل در وزارت خارجه را به نقل از گفته‌های پدرش رضاقلی خان سرابی و دیده‌ها و شنیده‌های خودش ذکر کرده اما به طور پراکنده. و اطلاعات مبسوط خود را نیز بر آن افزوده است. ایرج افشار با استخراج این مطالب و نشر

جداگانه آنها خدمت مهمی به تاریخ وزارت خارجه ایران نموده است.

۴- مقالات: مندرج در روزنامه وقایع اتفاقیه و روزنامه عصر جدید، این مقالات تاکنون گردآوری نشده و جداگانه به چاپ نرسیده است.

۵- مآثر مهدیه: این کتاب مهمترین و برجسته‌ترین تألیف میرزا مهدی‌خان ممتحن‌الدوله و از آثار ابتکاری است که وی موفق به نگارش آن شده است. مآثر مهدیه در موضوع حقوق بین‌الملل و فن سیاست و دانش دیپلماسی و شرح قواعد آن است و وی آن را براساس کتب و مآخذ اروپایی موجود در این زمینه‌ها تألیف کرده است. چنانکه تا آن زمان نگارش کتابی در این موضوعات به زبان فارسی سابقه نداشته است. او در خاطراتش هم اشاره می‌کند که اول کسی است که در ایران اقدام به ترجمه و تألیف کتابی در زمینه حقوق بین‌الملل کرده و اضافه می‌کند که هم‌زمان با نگارش کتاب، شاه و وزارت خارجه را ترغیب کرده تا مدرسه‌ای ویژه آموزش علوم سیاسی و دیپلماسی تأسیس نمایند. برنامه این آموزشکده را هم خود با یاری سعدالدوله نوشته بود. سرانجام محسن‌خان مشیرالدوله وزیر خارجه مأمور تأسیس و تشکیل مدرسه سیاسی شد اما عمرش وفا نکرد. پس از او در سال ۱۳۱۷ق به روزگار مظفرالدین‌شاه وزیر خارجه او - میرزا نصرالله خان مشیرالدوله - فکر تأسیس تشکیل مدرسه سیاسی را عملی ساخت و با کمک فرزندانش میرزا حسن‌خان مشیرالدوله و میرزا حسین‌خان مؤتمن‌الملک مدرسه گشایش یافت و عده‌ای در آن مشغول آموزش علوم سیاسی شدند. به گفته ممتحن‌الدوله، او نخستین فردی است که فکر تأسیس این مدرسه را به دیگران القا کرد و کتابش یعنی مآثر مهدیه یکی از مواد آموزشی آن مدرسه به شمار می‌رفت.

گفته شده که ممتحن‌الدوله تألیف مآثر مهدیه را به تشویق حسنعلی‌خان امیرنظام گروسی سفیر ایران در پاریس (در سال‌های ۱۲۷۶-۱۲۸۲ق) آغاز کرد و جلد اول آن را در تهران به سال ۱۳۰۶ق به اتمام رساند. بیشتر مطالب و مندرجات مآثر مهدیه مأخوذ از منابع حقوق بین‌الملل فرانسه و آثاری است که حقوق‌دانان آن کشور پدید آورده‌اند. خود او به سبب تحصیل سالیان در فرانسه و اشتغال طولانی در وزارت خارجه ایران به این

اطلاعات داخلی و خارجی دسترسی پیدا کرده و همه را به نحو مطلوب در اثرش گنجانده است. *مأثر مهدیه* حاوی یک مقدمه، دو جزء و یک خاتمه است. جزء اول در حقوق بین‌الملل و جزء دوم در جغرافیای عمومی و سیاسی ایران و جهان است. هر جزء مرکب از چند باب و هر باب حاوی چندین فصل است. مقدمه در معنی اصطلاح دیپلماسی و به اصطلاح مؤلف در باب اصول مناسبات خارجیۀ ملل و استعمال قوانین حقوق ملل است. در ادامه فصلی در باب تاریخ ایجاد وزارت خارجه و گسترش آن در کشورهای غربی آمده و تشکیلات آن را برشمرده است. جزء اول در بیان حقوق موضوعه ملل، و جزء دوم در باب جغرافیای سیاسی و عمومی ایران و جهان است و به قول نویسنده او نخستین کسی است که در باب جغرافیای ایران به طور جدی و محققانه اثری تألیف کرده است. اما در نسخه‌های موجود کتاب، اثری از بخش خاتمه به چشم نمی‌خورد و ظاهراً مؤلف موفق به تکمیل اثر خود نشده است.

نثر کتاب به رغم پیچیدگی موضوع و استفاده از اصطلاحات فراوان فرانسوی، روان و بی‌تعقید و نسبتاً ساده است و از استحکامی خوب بهره‌مند است. از این اثر نسخه‌های خطی متعدّد بر جای مانده و تقریباً همه آنها همراه با تذهیب عالی و خط زیبایی نستعلیق و نسخ همراه است. ظاهراً مؤلف در زمان‌های گوناگون، نسخه‌های مختلف آن را نویسانده و به شاه، شاهزادگان و سیاست‌پیشگان وقت تقدیم داشته است، زیرا هر نسخه مزین به نام یکی از این افراد است. در این‌جا به معرفی دست‌نویس‌های شناخته‌شده این اثر می‌پردازیم:

۱- نسخه خطی شماره ۱۰۹۶۹ کتابخانه ملی ایران [شماره قدیم آن ۹۶۹/ف است]. این نسخه در سال ۱۳۱۰ ق کتابت شده و در پایان نسخه تصریح شده که: «تمت المجلد الثانی، خداوند توفیق بدهد در اتمام جلد ثالث فی شهر شعبان المعظم ۱۳۱۰ ق» اما ظاهراً مؤلف توفیق تألیف جلد سوم را نیافته است. این نسخه به خط نستعلیق زیبا کتابت شده، سر لوح آن مذهب زر و شجر و لاجورد و سبز، سرفصل‌ها با مرکب قرمز، روی اسمای ممکنه با مرکب قرمز خط‌کشی شده، مجدول، جدول دور سطور زرد و آبی و قرمز، جدول

بیرونی قرمز. فهرست مطالب این نسخه در انتهای کتاب آمده است. جلد آن مخمل آبی، گل و بوته به اندازه ۱۸۰×۳۱۰، کاغذ فرنگی، ۳۱۴ برگ، هر صفحه ۱۲ سطر کامل.^۱

این نسخه کامل‌ترین و مضبوط‌ترین دست‌نویس مآثر مهدیه است و از این رو متن آن به عنوان نسخه اصلی و اساس انتخاب گردید. در برخی نسخ دیگر مطالبی به صورت خلاصه آمده که صورت کامل آن در این دست‌نویس آورده شده است. نسخه مذکور به کامران میرزا نایب‌السلطنه تقدیم شده است.

۲- نسخه شماره ۷۸۰ کتابخانه مجلس، این نسخه نیز در سال ۱۳۱۰ق به خط نستعلیق خوش‌کتابت شده و در برخی موارد مطالب آن نسبت به نسخه ملی تلخیص شده است. نسخه دارای سرلوح و مجدول و به قطع رحلی است و ۳۱۲ برگ دارد و هر صفحه آن حاوی ۱۲ سطر است.^۲

۳- نسخه شماره ۱۶۸۶/ف کتابخانه ملی ایران. این دست‌نویس به سال ۱۳۱۱ق کتابت شده و به مظفرالدین میرزا ولیعهد اهداء شده است. به خط نستعلیق و سرلوحه آن مذهب زر و شجر ف و لاجورد و سرفصل‌ها و اسمای اعلام با مرکب قرمز است. حاوی ۲۲۱ برگ ۲۵۰×۱۲۵ و هر صفحه ۱۵ سطر دارد.^۳

۴- نسخه شماره ۸۹۰ کتابخانه کاخ گلستان (سلطنتی سابق) احتمالاً جلد دوم کتاب است. نسخه به خط نستعلیق و در سال ۱۳۱۰ کتابت شده و حاوی ۳۵۰ صفحه است. اما این دست‌نویس فاقد نام مؤلف است. (رک: فهرست کتابخانه سلطنتی، ج ۵/ ۴۶۷).

۵- نسخه خطی شماره ۴۷۸ مرکز احیاء قم، به خط نستعلیق و حاوی ۵۹ برگ است و احتمالاً بخش کوتاهی از این کتاب است.^۴

۶- نسخه خطی کتابخانه وزارت امور خارجه به شماره ۷۵/۶۱۹۴ که ایرج افشار در

۱. فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۲/ ۵۱۸.

۲. فهرست کتابخانه مجلس، ج ۱۲/ ۴۸۸-۴۸۹.

۳. فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۴/ ۱۶۰-۱۶۱.

۴. فهرست مرکز احیاء میراث اسلامی، ج ۱۲/ ۸۶.

دفتر اول نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران آن را معرفی کرده است. این نسخه در سال ۱۳۵۳ش به آرشیو وزارت خارجه انتقال یافته است. کتابی است به خط نستعلیق خوش و مرکب سیاه، دارای کادر با مرکب طلایی و آبی، فهرست‌ها و سرفصل‌ها به خط نسخ خوش و مرکب قرمز نوشته شده است. این نسخه فاقد جلد دوّم است و اصل آن به ناصرالدین‌شاه تقدیم شده است.

۷- نسخه خطی که سابقاً متعلق به مرحوم فخرالدین نصیری امینی بوده و اکنون با تقسیم ارث و فروش نسخه‌ها از محل نگهداری فعلی آن اطلاعی در دست نیست. این نسخه را مؤلف در سال ۱۳۱۲ق به سهام‌الدوله امیر یارمحمدخان سردار اکرم ایلخانی شادلو فرمانروای بجنورد و جاجرم تقدیم کرده و در انتهای آن به خط خود نوشته است: «قد تمّت الكتاب الثانی من مجلّدات مؤثر مهدیه. خدا توفیق اتمام جلد ثالث را دهد. و آرزو می‌کنم که دماغم را روزگار و اهلش نسوزانند.»

متن فعلی براساس نسخه ۱۰۹۶۹ کتابخانه ملی فراهم آمده و عندالاقضا به برخی نسخه‌های دیگر نیز ارجاع شده است. در سال ۱۳۸۰ش وزارت خارجه نیز نسخه خود را جزو انتشارات آن وزارت‌خانه به چاپ رساند، اما چاپی ناقص و مخصوصاً اصطلاحات خارجی آن حاوی اشکالات متعدد است.

مآخذ

اعتصامی، یوسف، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی (سابق)، تهران، کتابخانه مجلس، ۱۳۱۱ش، ج ۲/ ۴۸۸-۴۸۹.

الهی، امیرسعید، «آشنایی با مؤثر مهدیه، نخستین ترجمه فارسی در زمینه دیپلماسی و حقوق بین‌الملل»، مجله سیاست خارجی، سال ۵، شماره ۱، (بهار ۱۳۷۰ش)، صص ۲۱۱-۲۱۹.

الهی، امیرسعید، «مؤثر مهدیه، نخستین اثر فارسی در قواعد دیپلماسی و حقوق بین‌الملل»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۵۴-۵۵ [فروردین - اردیبهشت ۱۳۸۱ش]،

صص ۱۴-۱۸.

انوار، سیدعبدالله، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۷ش، ج ۲/ ۵۱۸.

انوار، سیدعبدالله، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۵۲ش، ج ۴/ ۱۶۰-۱۶۱.

بامداد، مهدی، تاریخ رجال ایران، تهران، زوآر، ۱۳۴۷ش، ج ۴/ ۱۷۰.

دانش پژوه، محمدتقی، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۳ش، ج ۳/ ۷۸.

درایتی، مصطفی، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران، تهران، کتابخانه مجلس، ۱۳۸۹ش، ج ۸/ ۱۱۵۷، ج ۲/ ۷۱.

محبوبی اردکانی، حسین، تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۰ش، ج ۱/ ۳۳۶-۳۴۵.

ممتحن‌الدوله شقاقی، مهدی‌خان، افکار و عقاید [در حکومت و سیاست]، نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره ۴۶۰۶ [میکروفیلم].

همو، خاطرات ممتحن‌الدوله، (زندگی‌نامه میرزا مهدی‌خان ممتحن‌الدوله شقاقی)، به کوشش حسینقلی‌خان شقاقی، با مقدمه ایرج افشار، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۳ش، مقدمه و جاهای دیگر.

همو، رجال وزارت خارجه در عصر ناصری و مظفری، به کوشش ایرج افشار، با همکاری حسینقلی‌خان شقاقی، تهران، اساطیر، ۱۳۶۵، مقدمه بخش اول.

موجانی، سیدعلی، با همکاری سیدباقر سخائی، فرهنگ رجال و کارگزاران دیپلماسی ایران، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۱ش، ص ۹۰۲.

یغمائی، اقبال، «نشیب و فراز، زندگی ممتحن‌الدوله و پدرش»، مجله یغما، سال ۲۷، ش ۱۰ (دی ۱۳۵۳ش)، صص ۵۹۷-۶۰۳.